

each other, reduce tension and the level of conflict among the people of Central Asia. People living in harmony are historically invincible, achieve the highest prosperity in the region. The court of biys, which has a thousand-year history, undoubtedly was based on justice, conscience and incorruptibility. Therefore, the introduction into the current judicial system promises only the adoption of correct, independent decisions. Firstly, the mediation process does not correspond to the traditional ideas of dispute resolution in Central Asia, this is reflected in the low demand for mediation services. However, the activities of mediation centers and the authoritative opinion of the judge involve citizens in the mediation process. Secondly, the population of Central Asia rarely live compactly due to the large territory, in such conditions, information processes can be delayed, and society can take a long time to build an understanding of the concept of mediation. But modern electronic resources, digital platforms show that citizens, as Internet users, perceive any new information compactly and dynamically. Dialogue with the machine is available in most of the population of Central Asia. The purpose of this study is to use the traditional methodology of steppe law for an integrated model using artificial intelligence in the process of reconciliation of the parties using digital services and digital platforms. The study is aimed at building a data model of a traditional Central Asian incident (dispute) - an application for training a neural network. Studying the level of trust of the Central Asian society in electronic / digital resources of authoritative representatives of the society, building a digital platform based on the incident (dispute) data model for the Central Asian region and using the digital platform in the professional environment of a mediator. The results of the study will make it possible to determine the effectiveness of the biy court in the society of Central Asia, organize online mediation on a digital platform, develop scientific, technical, design documentation for a digital platform and disseminate the results of the work among potential users, the community of scientists and the general public.

Keywords: steppe law, mediation, Central Asia, traditions, digital platform.

Поступила в редакцию: 11.02.2023

Одобрена: 13.03.2023

Первая публикация на сайте: 24.07.2023

МРНТИ: 15.41.21

<https://doi.org/10.65247/3105-3432-2024-4.08>

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА БАҚ-ТЫҢ ӘСЕРІ

*¹А.МҰРАТҚЫЗЫ^{ib}, ¹Т.М.ЕСИМГАЛИЕВА^{ib}

¹Каспий университеті

(Алматы, Қазақстан)

*akonaaii28@gmail.com, tlekshi_86@mail.ru

Аңдатпа

Қазіргі таңда бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) өмірдің барлық салаларына еніп кетті. Ақпараттық кезең еліміздің қазіргі өркениеттің маңызды компоненттерінің бірі болып табылатын жаһандық ақпараттық кеңістікке енуіне әкелді және оқушының рухани-адамгершілік және құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы маңызды факторлардың біріне айналды. Осы БАҚ-ның біздің өмірімізде әсіресе, жастардың бойын билеген үлкен мәселелердің бірі екендігі бәрімізге аян. Ендеше қаншама зерттеулерде зерттеліп, күн тәртібінен түспей келе жатырған БАҚ мәселелері бүгінгі біздің зерттеуіміздің де арқауы болды. Қазіргі заманғы бұқаралық ақпарат құралдарын, әсіресе Интернет желісін теріс пайдалану әлемде өте кең таралды. Интернетке тәуелділік денсаулық сақтау үшін үлкен проблемаға айналды, оны ресми деңгейде медициналық ауру деп тану керек. Мақалада жасөспірімдердің қалыптасуына ықпал ететін БАҚ-тың әсері, оның рөлі, жағымды, жағымсыз тұстары, ата-аналарға кеңестер қарастырылған.

Түйін сөздер: Бұқаралық Ақпарат Құралдары (БАҚ), ғаламтор, жасөспірім, теледидар, баспасөз, журнал.

Кіріспе

Қазіргі таңда өмір сүре отырып, біз үнемі бұқаралық ақпарат құралдарымен бетпе-бет келеміз.

Олардың біздің күнделікті өмірімізге берік орныққандығы сонша, біз оларсыз өмірімізді елестете алмаймыз. Бізге сүйікті телеарнамыздағы соңғы жаңалықтарды көру, интернет жүйесі арқылы спорт сайтында футбол матчының есебін білу, сүйікті FM радио толқынында бір күндік ауа райы болжамын тыңдау қалыпты жағдай. Сол сияқты бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) өмірдің барлық салаларына еніп кетті. Ақпараттық бум еліміздің қазіргі өркениеттің маңызды компоненттерінің бірі болып табылатын жаһандық ақпараттық кеңістікке енуіне әкелді және оқушының рухани-адамгершілік және құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы маңызды факторлардың біріне айналды. Олардың адамға әсері ерте жастан басталады және өмір бойы жалғасады. Шын мәнінде, қазіргі әлемде бұқаралық ақпарат құралдары адамдардың санасын қалыптастыру, олардың талғамдарын, көзқарастарын, әдеттерін, қалауларын тәрбиелеу функцияларының едәуір бөлігін өз мойнына алды.

Зерттеу жұмысымыздың тақырыбына сәйкес, бұқаралық ақпарат құралдары кәсілетке толмаған балалардың жеке басының қалыптасуына жағымды жағынан да, жағымсыз жағынан да ерекше әсер етуі мүмкіндігін қарастыратын боламыз.

Негізгі бөлім

Өскелең ұрпақ газет-журналдардың, ойын-сауық теледидарының және интернеттің арқасында жүз пайызға жуық өз пікірлері мен талғамдарын қалыптастырады: газет оқитын және күнделікті теледидар жаңалықтарын көруді міндетті деп санайтын ересектер, оларға келіп түскен және отбасымен, достарымен немесе әріптестерімен сөйлескенде қайта өңделген ақпараттың өте үлкен пайызы біртіндеп ол пікірді өз пікірі деп санай бастайды.

Сонымен қатар, Бала құқықтары туралы конвенцияда (17-бап) «Қатысушы мемлекеттер бұқаралық ақпарат құралдарының маңызды рөлін мойындайды және баланың әртүрлі ұлттық және халықаралық көздерден алынған ақпарат пен материалдарға, әсіресе осындай ақпарат пен материалдарға қол жеткізуін қамтамасыз етеді», - деп көрсетілген [UNICEF, 1994]. Бұл дегеніміз - баланың әлеуметтік, рухани-адамгершілік салауаттылығына, сондай-ақ салауатты дене және психикалық дамуына жәрдемдесуге бағытталған.

Жастар бұқаралық ақпарат құралдарын барынша пайдаланып, әртүрлі мазмұндағы ақпаратты ашкөздікпен тартатын әлеуметтік топ, себебі, олар өте ізденімпаз және тек өз жерінде ғана емес, бүкіл әлемде болып жатқан оқиғалардан хабардар болғысы келеді. Жастар ақпаратқа қызығушылық танытады, бұл факт.

Бүгінде бұқаралық ақпарат құралдары тұтынушының мүдделерін көп ескереді, оның қажеттіліктерін қанағаттандырады. Бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық-бұқаралық сипатқа ие болуына байланысты олар жалпы қоғамның және әртүрлі әлеуметтік топтардың қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, өз қалауы, қажеттіліктері бар өте нақты адамдардан тұратын елеулі бұқаралық аудитория арасында қызығушылық тудыруда.

Қазіргі кезде бұқаралық ақпарат құралдары соның ішінде, компьютерлер, бейнеойындар, әлеуметтік медиа сайттар болсын, мұның бәрі жасөспірім өмірінің барлық салаларына үлкен әсер етеді.

Неміс әлеуметтанушысы Н.Луман: «Біз өз қоғамымыз туралы және тіпті өмір сүріп жатқан әлем туралы білетініміздің бәрін БАҚ-тан білеміз» - деген ойынан көре аламыз [Никлас Луман Ломоносов, 2021].

Біз күн сайын баспасөзден жетпіс пайыз тексерілмейтін жаңалықтар мен ақпарат аламыз. Әрине, әрқашан өзіміздің алып жатқан ақпараттарымыз толық 100% дұрыс ақпарат екеніне сенімді бола алмаймыз. Бұқаралық ақпарат құралдарының әсер ету аспектілері өте көп. Бүгінгі таңда баспа басылымдарының жасөспірімдер арасында үлкен сұранысқа ие жастар журналдарының саны көп екені мәлім. Журналдардың тақырыбы, әдетте, ғылыми таным мен әртүрлілікпен ерекшеленбейді. Олардың негізгі айдарлары: музыка, сән, шоу-бизнес жаңалықтары, жұлдыз жорамал, тесттер, анекдоттар.

Жасөспірімдер психологиясының сөздігінде: «барлық жаңа ақпаратты, бәрін білуге тырысатын бала белсенді түрде сіңіреді. Бірақ «ересек» ақпаратты дұрыс таңдауды және барабар қабылдауды әлі үйренбеген жасөспірім оны шебер түрде және «аз мөлшерде» беруі керек, өйткені жасөспірімдік кезеңдегі баланың психикасы ерекше сезімтал», - деп ерекше мән берілген [Зейтунян М.А., 2010]. Осыдан, қазіргі жастар басылымдары бұл факторды ескермейтін сияқты деген ойдамыз.

«Қазіргі таңда теледидардан санқилы айуандық пен зорлық-зомбылықтың ашық та айқын көрсетіліп, адам қанының суша шашылып «ағып» жатуына аса таңданбайтын жағдайға жетіппіз. Әр күн сайын сіздің балаңыз орта есеппен 17 өлім-жітімді, 37 жауыздықты бейнелеген көріністерді тамашалайды екен. Мұндай эпизодтардың көрсетілу барысында оның қандай сөздермен «көркемделіп» көмкеріліп жататындығын, шайқасушылардың бір-бірін қалай тілдейтіндігін айтпасақ та түсінікті. Және бұл көріністердің таңның атысы, күннің батысы демей үздіксіз жалғасып жататынын қайтерсің?» деген жан айқайы қазіргі жастардың санасын улап келе жатырған БАҚ-ның әсеріне деген көзқарасын білдіруін көрсетеді [Қозыбаева З., 2018].

Жастардың ақпараттарды дұрыс қабылдап, өз өмірінде БАҚ-ның қажеттілігін дұрыс қолдануды жүзеге асыру үшін олардың медиақұзыреттілігін қалыптастыру абзал. Г.С.Таженова «Студенттердің медиақұзыреттілігін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық шарттары» зерттеу жұмысында көптеген тың мәліметтер берілген. Мұндай білімдерді жетілдіру өте маңызды деп санаймыз [Таженова Г.С., 2022].

Қоғамда әлеуметтік медианың күннен-күнге орын алуы жастар арасында кең таралуда. Бұл әсіресе, жол қозғалысы кезінде алаңдататын жағдай. Бұқаралық ақпарат құралдары жастардың қарым-қатынасы, мінез-құлық ерекшеліктеріне өте қатты әсер етуде. Зерттеу жұмысымыздың тақырыбы бойынша Скопус деректер базасында әлемдік деңгейде зерттелініп келе жатырған ғалымдардың еңбектеріне шолу жасадық. Сол зерттеулерге талдау жасасақ, Stefanidis K.B., Truelove V., Freeman J., Mills L., Nicolls M., Sutherland K., Davey J. еңбектерінде көлік жүргізу кезінде телефонды пайдалануды ынталандыратын мазмұнның әсерін зерттегені белгілі. Зерттеу нәтижесінде қатысушылардың жүргізген уақытының 16% - көлік жүргізу кезінде орташа есеппен ұялы телефондарды заңсыз пайдаланумен айналысқанын көрсетті. Көлік жүргізу кезінде телефонды пайдалануды ынталандыратын материалдармен танысу бұқаралық ақпарат құралдарынан ($m = 32\%$ уақыт) және құрдастар арқылы ($m = 30\%$) әлеуметтік медиамен ($M = 27\%$) салыстырғанда айтарлықтай жоғары болды. Дегенмен, тек әлеуметтік желілер мен құрдастарының мінез-құлқы (қатысушылар өздерінің құрдастары бұл әрекетті жасайды деп сенетін жиілік) негізінен өздері хабарлаған ұялы телефонды заңсыз пайдалануға қатысуды болжады, осылайша әсер ету деңгейінің жоғарылауы көлік жүргізу кезінде жиі пайдаланумен байланысты болды. Бұл тұжырымдар: (а) құрдастарының мінез-құлқы да, әлеуметтік медиа жазбалары да өте айқын және ықпалды екенін көрсететін пайда болған деректер жиынтығын растайды және (б) бірінші рет мұндай әсер жол қауіпсіздігіне тікелей әсер етуі мүмкін деп болжайды. Дегенмен, әлеуметтік медиа мен көлік жүргізу мінез-құлқы арасындағы қарым-қатынастың сипаты мен бағытын, сондай-ақ мұндай хабарламалар мінез-құлқыға әсер ететін механизмдерді анықтау үшін қосымша зерттеулер қажет екенін айқындады [Stefanidis K.B., 2022].

Келесі зерттеуде адамдарды жарақаттайтын бұқаралық ақпарат құралдарын тұтынудың әсерімен оң байланысын, депрессия және мазасыздық жарақаттары туралы бұқаралық ақпарат құралдарымен байланысын мета-аналитикалық шолу арқылы зерттегенін көруге болады [Betty Pfefferbaum, 2021].

Ғалымдардың келесі нәтижелері ұйқының қысқа болуы әлеуметтік медианы пайдалану мен ерлер арасындағы дене салмағының индексінің z көрсеткіштері арасындағы байланыстың бір мезгілде медиаторы екенін көрсетті. Әлеуметтік желілерде өткізілетін уақытты қысқарту

балалық семіздіктің алдын алу жұмыстарының құрамдас бөлігі болып саналатын ұйқының жеткілікті ұзақтығын қамтамасыз ету үшін жақсы мінез-құлық мақсаты болуы мүмкін деп есептелінді [Hugues Sampasa-Kanyinga MD, 2020].

Қазіргі таңда әлемде денсаулық сақтау ұйымының мәселелерінің бірі – ұйқының бұзылуы болып табылады. Ұйқының бұзылуы – Интернетке тәуелділікпен байланысты. Интернетке тәуелділік пен ұйқының бұзылуы арасындағы байланыс негізгі факторлар болып табылатынын зерттеуден қарастырдық [Imen Mlouki, 2023].

Silvia Casale, Giulia Fioravanti еңбектерінде Интернетке тәуелділік дизайнының тарихы мен эволюциясы көрсетілген. Интернеттің мазмұнға тән мүмкіндіктерін (мысалы, онлайн бейне ойындар, әлеуметтік медиа сайттар) шамадан тыс пайдалануға немесе теріс пайдалануға назар аудару керек деген көзқарасты ұстана отырып, тұжырымдамалық мәселелерді қарастырды, сонымен қатар теориялық негіздерге шолу жасаған. Смартфон мен Интернетті шамадан тыс пайдаланудың ықтимал қайталануына байланысты туындаған мәселелер қарастырылды [Silvia Casale, 2023].

Жасөспірімдердің Интернетке тәуелділігі соңғы уақытта көптеген зерттеушілердің көкейкесті мәселелерінің біріне айналды. «Қытайлық жасөспірімдердің Интернетке тәуелділігіне әсер ететін демографиялық сипаттамалар, отбасылық орта және психоәлеуметтік факторлар» деп аталатын ғалымдар еңбектері біздің зерттеуімізге арқау болады. Бұл зерттеу демографиялық сипаттамалар, отбасылық орта және психоәлеуметтік факторлар интернет ойындарына, әлеуметтік желілерге және смартфондарға тәуелділікпен байланысты екенін көрсетеді. Теріс психологиялық факторлар (мысалы, мазасыздық пен депрессия) әртүрлі мінез-құлық тәуелділіктерінде маңызды рөл атқаратынын да білдіреді [Wanling Zhang, 2022].

Әлемде орын алған індеттің кезінде жастардың көбі БАҚ-на тәуелді болғаны бәрімізге белгілі. Жастардың психологиялық күйіне, дамуына, қарым-қатынасына, мінез-құлықтарына әлеуметтік желілерде әсерін тигізбей қоймады. Осыған байланысты зерттеулерге шолу жасасақ: COVID-19 пандемиясы кезінде балалардың Интернетке тәуелділігінің арта түскендігін, интернетті пайдалану үлгілерін, интернетті пайдалануға тәуелділікті және Бангладеш мектеп оқушыларының психикалық денсаулығын бағалау мәселелері қарастырылды [Md Rabiul Islam, 2023].

Mahmut Evli, Nuray Şimşek зерттеулерінде COVID-19 пандемиясы түрік елінің жастарының шыдамдылықтарына әсер етіп, интернет тәуелділікке әкелді. Зерттеу эпидемия кезінде туындаған психологиялық стресстен туындаған белгісіздікті қабылдауды және оның интернетті пайдалануға, бақыт пен өмірге қанағаттануға әсерін бағалайтын құнды зерттеу болып табылатынын көруімізге болады [Mahmut Evli, 2022].

COVID-19 пандемиясы әлемде өзіндік орнын қалдырды. Жастардың семіздік, ұйқы режимі секілді құбылыстардың бұзылуына да өзіндік септігін тигізді. Осындай тақырыптарға арқау болған «2019 жылғы коронавирустық пандемияның жасөспірімдердегі семіздікке, Интернетке тәуелділікке және ұйқы сапасына әсері» тақырыбындағы зерттеулер ата-аналарға балалардың ұйқы режимін бақылап отыруы керектігін, ұйықтау және ояту уақыты жасөспірімдермен келісу үшін жоспарлануы керек, ал экран алдындағы уақыт әдебиетте ұсынылған кезеңдерге сәйкес анықталуымен берілген [Fatma Daşdemir, 2022].

Интернетке тәуелділік COVID-19 пандемиясы кезінде жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының маңызды себебі екенін көрсетті, сонымен бірге Интернетке тәуелділіктің физикалық агрессияға әсері де зерттелді. Интернетке тәуелділіктің физикалық агрессияға әсерін ерлер мен әйелдердегі бірдей негізгі механизм арқылы алуға болатынын көрсетті және мазасыздық бұл әсердің бір түсіндірмесі болуы мүмкін тұжырымдарын жасады [Yifan Zhang, 2022].

Зерттеудің теориялық әдістері

Бұқаралық ақпарат құралдарының тәжірибесінде түпсанаға әсер ету әдістері кеңінен қолданылады, мұнда қоғамның қоршаған әлемнің белгілі бір құбылыстарына қатынасы жаңалықтар ағынына енгізілетін әртүрлі әдістер арқылы қалыптасады, бұқаралық санада белгілі бір оқиғаға автоматты түрде теріс немесе оң реакция туындайды.

Осылайша, біздің зерттеу тақырыбымызды зерделей келе, «жасөспірімдерге бұқаралық ақпарат құралдарының оң және теріс әсерлерін» төмендегі 1-кестеде көрсеттік.

Кесте 1

БАҚ-тың жасөспірімдерге оң және теріс әсері

Бұқаралық ақпарат құралдарының оң әсері	Бұқаралық ақпарат құралдарының теріс әсері
<i>БАҚ түсінуді дамытуға көмектеседі.</i> Жасөспірімдердің көпшілігі жабық өмір сүреді, бірақ әртүрлі бұқаралық ақпарат құралдарының әсерінен олар қоғам мен әлем туралы хабардар болады. Егер біз әлеуметтік жауапты азаматтардың ұрпағын алғымыз келсе, бұл мәдени және саяси сана өте маңызды. Жасөспірімдер әлемдік оқиғалар туралы жаңалықтар арналарынан, журналдардан, әлеуметтік желілерден не болып жатқанын түсіне алады.	<i>Бұрмаланған дене бейнесі.</i> Бүгінде әлем кемелді адамдарға толы: мінсіз терімен, денесімен және шашымен. Фотошоптың арқасында сұлулық стандарты іс жүзінде мүмкін болмады, барлық жерде осы көріністер. Бұл жасөспірімдер арасында дене имиджінің бұрмалануына әкелді. Анорексия мен булимия - осындай көзқарастар мен пікірлердегі өзгерістердің салдары. Бұл тек қыздармен ғана шектелмейді, тіпті жас жігіттер бұқаралық ақпарат құралдарында қабылданған шеңберге сәйкес келмесе, өздерін «нағыз ер адам» ретінде сезінбеуі мүмкін.
<i>Әлеуметтік дағдыларды дамытуға ықпал етеді.</i> БАҚ жасөспірімдерге әлеуметтік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Бұл оларға әлеуметтік шеңберін кеңейтуге және жаңа достар табуға жол ашады. Басқа артықшылықтарға әлеуметтік сенімділік, БАҚ сауаттылығын арттыру және әлеуметтік қолдау кіреді. Әлеуметтік медиа сіздің балаңыздың әлеуметтік дағдыларын кеңейтеді, сондықтан оған қазіргі қоғамда сәтті өмір сүруге көмектеседі.	<i>Зорлық-зомбылықты қалыпты етеді.</i> Бейне ойындар мен кинодағы зорлық-зомбылықтың мөлшері өте қорқынышты. Ал жасөспірімдер бұл көріністерді көруге көп сағат жұмсайды. Зорлық-зомбылық олардың шындығына айналады. Көптеген жасөспірімдер шындық пен қиялды ажырата алмай, бұл олар үшін зорлық-зомбылықты қалыпты етеді. Көптеген елдердегі мектептегі атыстардың саны осындай ашық платформада көрсетілетін ойындар нәтижесінен көрінеді.
<i>Оларды шабыттандырады.</i> Жасөспірімдер фильмдерді шабыт ретінде пайдалана алады немесе атақты адамдарға қарап, оларды жиі қайталайды. Осылайша, егер атақты адамдар есірткіні жаман деп айтса, онда жасөспірім оларды тыңдай алады.	<i>Семізділік.</i> Жасөспірімдердің арасында уақытының көп бөлігін теледидар мен компьютердің алдында өткізуі жиілеп барады, көшедегі ойындар сиректеуде, сонымен қатар көпшілікке таныс нашар тамақтану, семіздік эпидемиясын алға тартуда.
<i>Моториканы дамытуға көмектеседі.</i> Жасөспірімдерге моторикасы мен үйлестіруін дамытуға және реттеуге көмектесетін кейбір бейне ойындар бар. Ойын джостиктарымен және компьютер пернетақталары бұл тұста оң жағынан көмек көрсетеді.	<i>Мектептегі жасөспірімдердің оқуға қызығушылығының төмендеуі.</i> Тым көп теледидар көретін жасөспірімдер емтихандарда төмен нәтиже көрсетеді. Сонымен қатар, мұндай жасөспірімдер нашар оқиды. Зерттеулер көрсеткендей, емтихандарда жоғары балл жинаған адамдар балалық және жасөспірім кезінде теледидарды аз көретін.
<i>Оқу және жазу дағдыларын дамытуға көмектеседі.</i> Атақты адам өзінің сүйікті кітабы туралы сөйлескенде, жасөспірім оны оқи алады. Егер жасөспірім блогтарға, чаттарға	<i>Денсаулық.</i> Сандық құрылғылармен үнемі өзара әрекеттесу көзге зиян тигізуі мүмкін. Компьютерлік көру синдромы деп аталатын көздің шамадан тыс кернеуі құрылғының экранында тым ұзақ жұмыс істеудің ең көп таралған белгілерінің бірі болып

және т.б. белсенді қатысқысы келсе, онда ол жазу және оқу дағдыларын жетілдіруі керек.	табылады. Зерттеулердің бірінің нәтижелері бойынша американдықтардың 60%-нан астамы зардап шегеді. Шамадан тыс көру кернеуінің белгілеріне көздің құрғауы, көз айналасындағы қызару, бас ауруы, бұлыңғыр көру, мойын мен иық ауруы жатады.
--	--

БАҚ-тың балаларға кері әсерін болдырмау үшін, ата-аналарға төмендегідей ұсыныстарды ұсынамыз:

1. Ата-аналар жасөспірімдерге арналған теледидардың «уақытты өлтіру» әдісіне айналмауын қадағалап, оның өмірін мүмкіндігінше әр түрлі және қызықты етуге тырысу керек, оның орнын жаңа әсерлермен, әрекеттермен толтырыңыз.
2. Интернетке тәуелділік пен теледидарға тәуелділікті көрсететін балалар желіде және теледидар алдында болу уақытын шектеп, уақыт шеңберін белгілеп, оларды ата-аналарының бақылауымен қатаң сақтауы керек.
3. Күн тәртібін сақтап, ашық ауада көбірек уақыт өткізу, хоббиіңізбен айналысу керек.
4. Бастауыш мектеп жасындағы балалар үшін Интернеттегі жаңалықтарды оқуды қызықты кітаптарды оқумен алмастыру қажет.
5. Жеке тұлғаның өзін-өзі бағалауын арттыру және ішкі қайшылықтарды жою үшін сенімсіз балаларды жиі мадақтау керек, олар үшін сәттілік жағдайын жасап, интернет желісінде емес, нақты өмірде әлеуметтік пайдалы қызметке тарту керек.
6. Сыртқы бақылауды орнатуға болады: парольдер, таймерлер, шектеулер, ойын сайттарына кіруге деген ұмтылыс. Бала ойнайтын ойындарды нақты бақылау маңызды.

Осылайша, біз бұқаралық ақпарат құралдары бүгінде қуатты және барлық жерде кездесетін қару болып табылады және біз оның шатырларынан аулақ бола алмаймыз деп қорытынды жасай аламыз. Бұқаралық ақпарат құралдары – бұл жай ғана құрал, сонымен бірге кез-келген басқа құрал сияқты оны қалай қолданғаныңыз өзіңізге тікелей байланысты.

Нәтижелер

Тақырыбымыздың негізі жасөспірімдер болғандықтан, сауалнамалар оқушыларға жолданған болатын. Атап айтқанда, зерттеу жұмысымыздың аясында келісе отырып, біз Жетісу облысы, Сарқан ауданы, Ақтұма орта мектебінің 8-11 сынып оқушыларына сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға қатысқандардың жасы: 14 жас пен 17 жас аралығы. Сауалнама мәтіні «Сауалнама 8-11 сынып оқушыларына БАҚ-тың әсер ету дәрежесі» қосымшасында берілген. *Сауалдарымызды талдап, БАҚ-тың жасөспірімдер өміріне әсерін төмендегідей сұрақтардан байқап көрдік.*

✓ *Бірінші сұрақ:* БАҚ арқылы ақпаратты қаншалықты жиі аласыз? Бұл сұраққа жасөспірімдердің 50% «күнде» деп жауап берген. «Сирек» деп 6 адам жауап берсе, тек біреуі «күн ара» алатынын көрсетті, демек, жасөспірімдер көбіне БАҚ арқылы жаңалықтардан хабардар болатынын байқадық.

✓ *Екінші сұрақ:* Сіз үшін қандай медиа түрі қолайлы? Қатысушылардың 92,9% -ы «ғаламтор» деп жауап бергенін байқадық (сурет 1).

✓ *Үшінші сұрақ:* БАҚ жасөспірімдерге әсер етеді деп ойлайсызба? Көріп отырғанымыздай басым көпшілігі «иә» деп жауап берген.

✓ *Төртінші сұрақ:* БАҚ-тың қайсысы жастарға қатты әсер етеді? Бұл жерде қатысушылар бірнеше таңдау жасаған, яғни 100% «ғаламтор» деп жауап берсе, тағы 21,4% «басқа БАҚ өкілдерін» таңдаған, ал 14,3% «теледидар» қатты әсер ететінін көрсеткен. Сонда да ғаламтор әсерінің басым екенін байқадық (сурет 2).

✓ *Бесінші сұрақ:* БАҚ жастарға қандай әсер етеді? Жасөспірімдердің жартысынан көбі, әсер

✓ теріс емес бірақ оң ештеңе болмайды деген жауапты таңдаған, ал негативті әсер етеді деп 5 оқушы жауап берді.

Сурет 1. БАҚ туралы ақпарат

Сурет 2. БАҚ-тың жасөспірімдерге әсері

✓ *Алтыншы сұрақ:* БАҚ жастардың әлеуметтенуін басқару функциясын орындайды деп келісесіз бе? Бұл жерде жауап берушілердің ойы теңдей екіге бөлінгенін байқап отырмыз (сурет 3).

Сурет 3. БАҚ-тың әсері

✓ *Жетінші сұрақ:* Осы факторлардың қайсысы БАҚ-қа жастарды басқаруға әсер етуге мүмкіндік береді? Қатысушылар бұл жерде бірнеше жауапты таңдаған, алайда 64,3% гаджеттердің кесірінен дегенді таңдаған. 14,3% өмірлік тәжірибенің болмауынан десе, 21,4%

жетілмеген сыни ойлауынан деген ойды білдіреді. Ал, 28,6% жастардың жаңалықтардан хабардар болмауынан деген жауаптарын көре аламыз (сурет 4)

Сурет 4. Жастарды басқаруға әсер етуге бағытталған факторлардың мүмкіндігі

Жүргізілген сауалнама материалдары балалардың БАҚ көздерін қаншалықты жиі пайдаланатынын бағалауға ғана емес, сонымен қатар қандай мақсаттарда екенін анықтауға мүмкіндік береді:

- ақпараттық арналар балалардың аз санын көруді жөн көреді;
- балалардың көпшілігі сүйікті фильмін, телехикаясын көру үшін теледидарды қолданады;
- әр отбасында дерлік үй интернеті бар;
- сауалнамаға қатысқан оқушылардың барлығы дерлік интернетті күнделікті пайдаланады;
- достармен виртуалды қарым-қатынас үшін оқушылар интернетін қолданады, бұл оған барудың басты факторы болып табылады. Екінші орында - оқу үшін пайдаланылатын қажетті ақпаратты іздеу құралы.

Қорытынды

Зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе, ойымызды төмендегідей тұжырымдаймыз: Бүгінде БАҚ жасөспірімдердің психологиялық және әлеуметтік жағдайына әсер етудің күшті факторы болып табылады. БАҚ-тың жастардың мінез-құлқына әсері тақырыбын қарастыра отырып, бұқаралық ақпарат құралдарының әсері бар және бұл өте маңызды деп сенімді түрде айта аламыз. Біз жастарға оң және теріс медиа әсерлері бар екенін байқадық, сонымен қатар қазір бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдағы орынсыз мінез-құлқында көрінетін теріс әсерлері туралы көбірек айтылуда. Біздің ойымызша, ересектер бұқаралық ақпарат құралдарының жастарға әсері мәселесіне жүгініп, ақпараттың теріс түрінің әсерін азайту үшін балалар мен жасөспірімдерге барынша әсер етуі керек. Бірақ, бұл бізді осы әсерден «жасыру» керек дегенді білдірмейді (өйткені, тыйым салынған жеміс тәтті). Зерттеуімізде біз журналдарда, газеттерде, теледидарда зорлық-зомбылық пен эротика элементтері бар фильмдерге цензура енгізу қажет деген ойды білдіреміз. Қазіргі заманғы бұқаралық ақпарат құралдарын, әсіресе Интернет желісін теріс пайдалану әлемде өте кең таралды. Интернетке тәуелділік денсаулық сақтау үшін үлкен проблемаға айналды, оны ресми деңгейде медициналық ауру деп тану керек. Біздің зерттеуіміздің нәтижесімен жасаған БАҚ-тың балаларға теріс әсерін болдырмау бойынша ата-аналарға ұсыныстар берілді. Біз бұл мәселенің мәні мен ерекшелігін зерттедік деп санаймыз, бірақ бұл мәселе болашақта әлі зерттеуді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

UNICEF (1994) Бала құқықтары туралы Конвенцияны ратификациялау туралы: *Қазақстан*

- Республикасының Жогарғы Кеңесінің қаулысы, 8 маусым, 17 бап, 9 [Электрондық ресурс]: URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400> (өтінім берілген күні: 15.12.2022).
- Никлас Луман Ломоносов (2021) *Манизер*: БРЭ, 011, 133: в 35 томах, гл. ред. Ю.С.Осипов, том 18 [Электрондық ресурс]: URL: <https://studservis.ru/gotovye-raboty/referat/167788/> (өтінім берілген күні: 15.12.2022).
- Зейтунян М.А. (2010) Проблема социализации молодежи в информационном обществе: теоретическое осмысление. *Вестник Адыгейского государственного университета*. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология, 2, 1-5 [Электрондық ресурс]: URL: https://www.researchgate.net/profile/TimurKhusyainov/publication/273322092_Vlianie_SMI_na_socializaciju_sovremennoj_molodezi/links/54feac9d0cf2672e22400376/Vlianie-SMI-na-socializaciju-sovremennoj-molodezi.pdf (өтінім берілген күні: 20.12.2022).
- Қозыбаева З. (2018) *Зорлық-зомбылық және медиа. ТВ-ның теріс әсері* [Электрондық ресурс]: URL: <https://abai.kz/post/5896> (өтінім берілген күні: 22.12.2022).
- Таженова Г.С. (2022) Студенттердің медиақұзыреттілігін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық шарттары. *Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация*. Алматы, 162 [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.kaznpu.kz/docs/doctoranti/gulsara/dis.pdf> (өтінім берілген күні: 25.12.2022).
- Stefanidis K.B., Truelove V., Freeman J., Mills L., Nicolls M., Sutherland K., Davey J. (2022) *A double-edged sword? Identifying the influence of peers, mass and social media on engagement in mobile phone use while driving* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1369847822000559> (өтінім берілген күні: 22.12.2022).
- Betty Pfefferbaum, Pascal Nitiéma, Elana Newman (2021) The association of mass trauma media contact with depression and anxiety: *A meta-analytic review* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666915320300639> (өтінім берілген күні: 02.01.2023).
- Hugues Sampasa-Kanyinga MD, MSc., Ian Colman PhD, Gary S. Goldfield PhD, Hayley A. Hamilton PhD, Jean-Philippe Chaput PhD (2020) *Sex differences in the relationship between social media use, short sleep duration, and body mass index among adolescents* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352721820300644> (өтінім берілген күні: 25.12.2022).
- Imen Mlouki, Arij Naimi, Imen Sioud, Ines Bouanene, Sana El Mhamdi (2023) *Adverse childhood experiences and sleep disorders among Tunisian adolescents: The mediating role of internet addiction* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0145213423000091> (өтінім берілген күні: 03.01.2023).
- Silvia Casale, Giulia Fioravanti (2023) Internet addiction: Theoretical models, assessment and intervention [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128188729001436> (өтінім берілген күні: 25.01.2023).
- Wanling Zhang, Jianlin Pu, Ruini He, Minglan Yu, Liling Xu, Xiumei He, Ziwen Chen, Zhiqin Gan, Kezhi Liu, Youguo Tan, Bo Xiang (2022) *Demographic characteristics, family environment and psychosocial factors affecting internet addiction in Chinese adolescents* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0165032722008217> (өтінім берілген күні: 05.02.2023).
- Md Rabiul Islam, Md Mehedi Hasan Apu, Rabeya Akter, Papia Sen Tultul, Ramisa Anjum, Zabun Nahar, Mohammad Shahriar, Mohiuddin Ahmed Bhuiyan (2023) Internet addiction and loneliness among school-going adolescents in Bangladesh in the context of the COVID-19 pandemic: *Findings from a cross-sectional study* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2405844023005479> (өтінім берілген күні: 05.02.2023).
- Mahmut Evli, Nuray Şimşek (2022) *The effect of COVID-19 uncertainty on internet addiction, happiness and life satisfaction in adolescents* [Электрондық ресурс]: URL:

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0883941722000802> (өтінім берілген күні: 20.01.2023).

Fatma Daşdemir, Dilek Orbatu, Murat Bektaş, Behzat Özkan (2022) *Impact of the coronavirus disease 2019 pandemic on obesity, internet addiction, and sleep quality in adolescents* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0882596322001749> (өтінім берілген күні: 20.01.2023).

Yifan Zhang, Zhe Hou, Song Wu, Xiaoqian Li, Mengyao Hao, Xiaofei Wu (2022) The relationship between internet addiction and aggressive behavior among adolescents during the COVID-19 pandemic: *Anxiety as a mediator* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0001691822001275> (өтінім берілген күні: 25.01.2023).

References

UNICEF (1994) Bala kukyktary turaly Konvenciyany ratifikaciyalau turaly: *Kazakstan Respublikasynyn Zhogargy Kenesinin kaulysy*, 8 mausym, 17 bap, 9 [Elektronдық resurs]: URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400> (otinin berilgen kuni: 15.12.2022).

Niklas Luman Lomonosov (2004-2017) *Manizer*: BRE, 011, 133: v 35 tomah, gl. red. Yu.S.Osipov, tom 18 [Elektronдық resurs]: URL: <https://studservis.ru/gotovye-raboty/referat/167788/> (otinin berilgen kuni: 15.12.2022).

Zejtunyan M.A. (2010) Problema socializacii molodezhi v informacionnom obshchestve: teoreticheskoe osmyslenie. *Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 1: Regionovedenie: filosofiya, istoriya, sociologiya, yurisprudenciya, politologiya, kul'turologiya*, 2, 1-5 [Elektronдық resurs]: URL: https://www.researchgate.net/profile/TimurKhusyainov/publication/273322092_Vlianie_SMI_na_socializaciu_sovremennoj_molodezi/links/54feac9d0cf2672e22400376/Vlianie-SMI-na-socializaciu-sovremennoj-molodezi.pdf (otinin berilgen kuni: 20.12.2022).

Kozybaeva Z. (2018) *Zorlyk-zombylyk zhane media. TV-nyn teris aseri* [Elektronдық resurs]: URL: <https://abai.kz/post/5896> (otinin berilgen kuni: 22.12.2022).

Tazhenova G.S. (2022) Studentterdyn mediakuzyrettiligin kalyptastyrudyn psihologiyalyk-pedagogikalyk sharttary. *Filosofiya doktory (PhD) darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertaciya*. Almaty, 162 [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.kaznpu.kz/docs/doctoranti/gulsara/dis.pdf> (otinin berilgen kuni: 25.01.2023).

Stefanidis K.B., Truelove V., Freeman J., Mills L., Nicolls M., Sutherland K., Davey J. (2022) *A double-edged sword? Identifying the influence of peers, mass and social media on engagement in mobile phone use while driving* [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1369847822000559> (otinin berilgen kuni: 22.12.2022).

Betty Pfefferbaum, Pascal Nitiéma, Elana Newman (2021) The association of mass trauma media contact with depression and anxiety: *A meta-analytic review* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666915320300639> (өтінім берілген күні: 02.01.2023).

Hugues Sampasa-Kanyinga MD, MSc., Ian Colman PhD, Gary S. Goldfield PhD, Hayley A. Hamilton PhD, Jean-Philippe Chaput PhD (2020) *Sex differences in the relationship between social media use, short sleep duration, and body mass index among adolescents* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352721820300644> (өтінім берілген күні: 25.12.2022).

Imen Mlouki, Arij Naimi, Imen Sioud, Ines Bouanene, Sana El Mhamdi (2023) *Adverse childhood experiences and sleep disorders among Tunisian adolescents: The mediating role of internet addiction* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0145213423000091> (өтінім берілген күні: 03.01.2023).

Silvia Casale, Giulia Fioravanti (2023) Internet addiction: Theoretical models, assessment and intervention [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128188729001436> (otinin berilgen kuni: 25.01.2023).

- Wanling Zhang, Jianlin Pu, Ruini He, Minglan Yu, Liling Xu, Xiumei He, Ziwen Chen, Zhiqin Gan, Kezhi Liu, Youguo Tan, Bo Xiang (2022) *Demographic characteristics, family environment and psychosocial factors affecting internet addiction in Chinese adolescents* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0165032722008217> (өтінім берілген күні: 05.02.2023).
- Md Rabiul Islam, Md Mehedi Hasan Apu, Rabeya Akter, Papia Sen Tultul, Ramisa Anjum, Zabun Nahar, Mohammad Shahriar, Mohiuddin Ahmed Bhuiyan (2023) *Internet addiction and loneliness among school-going adolescents in Bangladesh in the context of the COVID-19 pandemic: Findings from a cross-sectional study* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2405844023005479> (өтінім берілген күні: 05.02.2023).
- Mahmut Evli, Nuray Şimşek (2022) *The effect of COVID-19 uncertainty on internet addiction, happiness and life satisfaction in adolescents* [Elektronдық resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0883941722000802> (otinin berilgen kuni: 20.01.2023).
- Fatma Daşdemir, Dilek Orbatu, Murat Bektaş, Behzat Özkan (2022) *Impact of the coronavirus disease 2019 pandemic on obesity, internet addiction, and sleep quality in adolescents* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0882596322001749> (өтінім берілген күні: 20.01.2023).
- Yifan Zhang, Zhe Hou, Song Wu, Xiaoqian Li, Mengyao Hao, Xiaofei Wu (2022) *The relationship between internet addiction and aggressive behavior among adolescents during the COVID-19 pandemic: Anxiety as a mediator* [Электрондық ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0001691822001275> (өтінім берілген күні: 25.01.2023).

Влияние СМИ на формирование подростков

*¹А.Муратқызы, ¹Т.М.Есимғалиева

¹Каспийский университет (Алматы, Казахстан)

Аннотация

В настоящее время средства массовой информации (СМИ) проникли во все сферы жизни. Информационный период привел к вхождению страны в глобальное информационное пространство, являющееся одной из важнейших составляющих современной цивилизации, и стал одним из важнейших факторов формирования духовно-нравственной и правовой культуры школьника. Нам всем известно, что эти СМИ - одна из самых больших проблем в нашей жизни, особенно среди молодежи. Таким образом, вопросы СМИ, которые изучаются в стольких исследованиях и не выходят из повестки дня, стали основой и нашего сегодняшнего исследования. Злоупотребление современными средствами массовой информации, особенно интернетом, стало очень распространенным явлением в мире. Интернет-зависимость стала серьезной проблемой для здравоохранения, которую на официальном уровне следует признать заболеванием. В статье рассматривается влияние СМИ, способствующих формированию подростков, его роль, плюсы, минусы, советы родителям.

Ключевые слова: средства массовой информации (СМИ), интернет, подросток, телевидение, пресса, журнал.

The influence of the media on the formation of adolescents

*¹A.Muratkyzy, ¹T.M.Yessimgaliyeva

¹Caspian University (Almaty, Kazakhstan)

Abstract

Today, the mass media has penetrated into all spheres of life. The Information period led to the entry of our country into the global information space, which is one of the most important components of modern civilization, and has become one of the most important factors in the formation of the spiritual, moral and legal culture of the student. We all know that this media is one of the big problems in our lives, especially among

young people. So, the problems of the media, which have been studied in many studies and have not left the agenda, have become the basis of our today's research. The abuse of modern media, especially the Internet, has become very widespread in the world. Internet addiction has become a huge health problem that should be recognized as a medical disease at the official level. The article discusses the influence of the media on the formation of adolescents, its role, pros and cons, tips for parents.

Keywords: Mass Media, internet, teenager, television, Press, magazine.

Поступила в редакцию: 05.02.2023

Одобрена: 13.03.2023

Первая публикация на сайте: 19.07.2023

MPHTI: 14.31.09

<https://doi.org/10.65247/3105-3432-2024-4.09>

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚЫРМАНДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫ ДЕҢГЕЙІН ДИАГНОСТИКАЛАУ ЖӘНЕ ОҚУҒА БАУЛУ ШАРТТАРЫ

*¹Д.А.АКМАЛБАЕВА^{id}, ¹А.Д.КАРИЕВ^{id}, ²М.БАКРАЧЕВА^{id}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

²Софийский университет имени Святого Климента Охридского
(София, Болгария)

*dianvariva2002@mail.ru, adlet.kariyev@gmail.com, m.bakracheva@abv.bg

Аннотация

Мақала бастауыш білім берудің өзекті мәселелерінің бірі – оқырмандық қызығушылықтарын дамытуға арналған. Бүгінгі таңда заманауи ақпараттық технологиялар (компьютерлік ойындар, гаджеттер, youtube арналары, интернет) өзінің әсемдігі және қолжетімділігімен бастауыш сынып оқушыларының назарын аудара отырып, оқырмандық қызығушылықтарының біртіндеп жоғалуына себеп болады. Балалардың, тәрбиешілердің және ата-аналардың әлеуметтік желілердегі қарым-қатынасына көбірек көңіл бөлініп, өзара әрекеттесу үрдісінде мәселелер туындайды. Бұл мәселенің шешімі мұғалімдерде, балаларда, ата-аналарда оқырмандық қызығушылықты дамыту болуы мүмкін (офлайн режимінде). Зерттеудің мақсаты - бастауыш мектеп оқушыларының оқырмандық қызығушылықтары мәселесін зерттеу және бастауыш мектеп жасындағы балалардың оқырмандық қызығушылықтарын қалыптастыруға әсер ететін әдістер мен формаларды зерттеу. Мақалада оқырмандық қызығушылықты зерттеу саласындағы шетелдік және қазақстандық зерттеушілердің әдебиеттеріне шолу жасалды. «Қызығушылық», «оқырмандық қызығушылық» ұғымдарына анықтама берілген. Зерттеушілердің жұмыстарын талдау нәтижесінде авторлардың мынандай пікірлерін тұжырымдадық: оқырмандық қызығушылық келесілер арқылы көрініс табады: балалардың оқуға деген оң көзқарасында; танымдық, эмоционалдық және ерік-жігерлік қасиеттерінде; оқырмандық қызығушылықты қалыптастыруда жас ерекшеліктерінің ескерілуінде. Авторлар бастауыш сынып оқушыларының оқырмандық қызығушылығының қалыптасу деңгейін анықтауға арналған диагностикалық әдістемелерді әзірлеген және сынақтан өткізген. Зерттеу әдістері мен нәтижелері ұсынылған. Эксперименттік жұмыс балалардың оқырмандық қызығушылықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Мақалада балалардың оқырмандық қызығушылықтарын дамыту процесіне ата-аналардың әсерінің ерекше екеніне назар аударылып, олар «үлгі» ретінде анықталған. Бастауыш сынып оқушыларының оқырмандық қызығушылықтарын дамыту шарттары, құралдары, өлшемдері мен көрсеткіштері ұсынылған.

Түйін сөздер: қызығушылық, оқырмандық қызығушылық, бастауыш сынып оқушылары, бастауыш мектеп, оқу іс- әрекеті, оқу, кітап оқу іс-әрекеті.

Кіріспе

Адамзат тарихында кітап оқу әрқашан өркениетінің ажырамас бөлігі болды. Заманауи технологияның дамуымен бірге оқу материалдары аудио немесе сандық кітаптар сияқты